

Herregård og herresæde

Carsten Porskrog Rasmussen

Da Britta Andersen blev borgfrue på Gammel Estrup i 2000, hed museet “Jyllands Herregårdsmuseum”. I mellemtiden er det blevet til først “Herregårdsmuseet” i bestemt ental og senere “Danmarks Herregårdsmuseum”.¹ Skiftet udtrykker en ambition, som der bestemt har været dækning for. Derimod er der ikke ændret på, at ordet “herregård” bruges som betegnelse for det emnefelt, museet beskæftiger sig med. Det gælder i andet end museets navn. Det forskningscenter, som denne artikels forfatter i en rum tid selv samarbejdede med Britta om, hedder “Dansk Center for Herregårdsforskning”, og i det hele taget er det vanskeligt at forestille sig, at nogen anden dansker har brugt ordet “herregård” så flittigt som Britta den sidste gode snes år. Nu er hun et temmelig talende menneske, men denne store veltalenhed er i rigt mål brugt til at tale om og for herregårde, idet Britta ikke

bare har villet udbrede kendskabet, men også støtte bevaringen af den kulturarv, herregårdene repræsenterer.

I denne sammenhæng er pointen imidlertid selve ordet herregård. Det er et ord, som står stærkt i den danske bevidsthed, og det kan i dag bruges til at markedsføre både hoteller, koteletter og rødkål. Britta har selv stået bag en bog, hvor flere – herunder artiklens forfatter – havde lejlighed til at svare på spørgsmålet: “Hvad er en herregård?”. Her skal ikke gentages hverken forfatterens eller andres svar, men i stedet som udgangspunkt funderes lidt over selve det, at vi bruger just den betegnelse. For dels er der alternativer, dels har man i de fleste nabolande faktisk ikke et ord, der svarer til det danske “herregård”. Ordet herregård føles selvfølgelig for en dansker, men den slags ord kommer ikke af sig selv. De er bærere af en historisk arv, som de både beskriver og har været med til at forme. Over de næste sider skal vi først se på begrebet herregård og dets modstykker og synonymer både på dansk og i vores nærmeste nabolande. Derfra vil vi følge herregårdene gennem tiden for at se på, hvordan de har udfyldt de forskellige funktioner, ordet herregård implicerer.²

Begrebet herregård og dets alternativer

Selve ordet herregård er et sammensat ord. Det består på den ene side af ordet gård, som egentlig kommer af

Danske herregårde har i det meste af deres historie både været herresæder og herregårde – både repræsentative boliger og større landbrug. Det vises fint på Rasmus Henrik Kruses gouache af herregården Kaas i Salling fra 1839. Den repræsentative renæssancehovedbygning er billedets og gårdens midte, men den omgives af store avlsbygninger, korn og kvæg, som samlet fylder det meste af billedet. Det Kongelige Bibliotek.

gårde og betyder indhegnet område, men her har betydningen landbrugsejendom. På den anden side har vi ordet herre. Herregården er derfor i sin sproglige rod en landbrugsejendom, som er særligt knyttet til en herre. Den er herrens gård. Vi har andre ord på dansk, som dækker et fænomen som Gammel Estrup, i hvert fald historisk set. Denne artikels forfatter har i anden sammenhæng beskæftiget sig med synonymerne sædegård og hovedgård og argumenteret for, at de stort set dækker det samme som herregård, men med lidt forskellige vinkler. Sædegård og hovedgård er først og fremmest juridisk-økonomiske begreber, der forholder sig til ejendommen som privilegeret landbrugsejendom. På den anden side har vi et ord som herresæde, der går på funktionen som repræsentativ bolig og hjemsted for en højtstående person og ikke forholder sig til landbrug. Ordet herregård favner det hele på en gang. Det dækker både hovedbygning, avlsbygninger og jorder, og det giver både associationer til herskabelighed og landbrug.

Som andre gårde har herregårdene traditionelt dels omfattet et centralt kompleks af bygninger, dels de marker, enge og andre jorder, som drives med udgangspunkt i disse bygninger. Gennem det meste af den historie, vi kan følge, har herregårdene hævdet sig over andre gårde ved, at det hele var større, men det er ikke udgangspunktet for herregårdenes egenart. Udgangspunktet var, at herregårdene var "herrerens" egne gårde. De opfyldt en særlig funktion for en særlig gruppe mennesker. Historisk har de fleste herregårde en stor del af tiden også været centre for et mere omfattende kompleks af ejendomme, som dog ikke var del af herregården, men knyttet til den. Det samlede kompleks har man kaldt et gods, og godset har som regel omfattet en eller flere herregårde plus noget mere. Der har dog historisk været enkelte

godser uden herregård og herregårde uden tilhørende gods, men begge dele har været undtagelsen, og særligt for herregårdene gælder, at næsten alle herregårde før landboreformerne var midtpunkt for et større gods.

Ordet herregård er fælles for dansk, svensk og norsk, og det bruges på nogenlunde samme måde bortset fra, at det fylder mindre i Norge, fordi fænomenet herregårde gør det. Grundopfattelsen er den samme. En herregård er en gård, som samtidig har eller har haft en form for privilegeret position og herskabelig fremtræden, eller i hvert fald den ene af delene. Kun er der i Norge og Sverige en noget mere glidende brug af begrebet, fordi der var en større mangfoldighed af stands- eller herskabsgårde.

Sådan er det imidlertid ikke på mange andre sprog. På engelsk har man ord som "manor" eller "estate", der begge må oversættes med gods. Principielt er manor en juridisk-privilegiemæssig størrelse, mens estate er en økonomisk enhed, men i begge tilfælde udtrykker det et kompleks af ejendomme, som har en fælles herre, og i øvrigt bruges manor efterhånden bredt. Ingen af begreberne knytter sig imidlertid til en bestemt gård med stalde og marker. Omvendt har man begreber som "country house" eller "manor house", som udtrykker den herskabelige bolig. Det engelske sprog har altså begreber, der svarer til gods eller herresæde, men ikke til herregård. Det skyldes, at der faktisk ikke har været herregårde i England siden Middelalderen. Engelske godser har rummet en klar adskillelse mellem den herskabelige bolig og landbrugsproduktionen. Herresæderne har været omgivet af parker og stalde til ride- og køreheste, men det repræsenterer alt sammen herskabets repræsentation og forbrug og dermed udelukkende en udgiftsside i godsets regnskab. Landbruget har været adskilt og typisk bestået af flere gårde, der var bortforpagtede. Nogle steder

Schackenborg er en meget sjælden undtagelse fra reglen om, at danske herregårde ikke bare var herresæder, men også gårde. Her blev avlsgården nedlagt, da hovedbygningen blev bygget i 1660'erne. Det senere Schackenborg gods var skabt ved at sammenkøbe en række gårde, som lå spredt. Principielt lignede godset dermed den engelske model. Kobberstik af Jonas Haas efter forlæg af H.H. Eegberg, 1768. Det Kongelige Bibliotek.

findes en “home farm” nær herresædet, men den har kun i begrænset omfang haft anden status og funktion end de andre gårde, og den blev konceptuelt anset for noget andet. For eksempel er “Skaføgård” både hovedbygningen og landbruget, mens “house” og “home farm” på et engelsk gods ses som to forskellige størrelser.

Interessant nok ligner den tyske sprogbrug langt hen ad vejen den engelske, skønt den historiske virkelighed har været langt tættere på den nordiske. Her har man også særlige ord for de herskabelige boliger på de store landejendomme. Det er ord som “Herrenhaus” eller “Rittersitz”. På den anden side har man ordet “Gut”, der sprogligt ligner det nordiske “gods” og langt ad vejen også betyder det samme, men i praksis både bruges om den totale ejendom og selve den centrale gård. Den sidste kan dog også slet og ret kaldes “Hof”, som blot betyder gård i almindelighed. I store dele af Tyskland – især det østlige og nordlige – har man historisk haft ejendomme, der i funktion helt ligner danske herregårde, men interessant nok ikke samme sprogbrug, der forener landbrug og hovedbygning, men adskiller den enkelte gård fra det større kompleks.

Denne beskrivelse handler om forholdene, som de har været historisk, for disse faste systemer er blevet nedbrudt mere og mere gennem de sidste generationer. På Gammel Estrup skete det allerede for snart hundrede år siden. Herregårdsmuseet omfatter kun hovedbygning og have og dermed det, der vedrører det herskabelige liv. Museet medtager i sin formidling tjenestefolk, men det handler om dem, der arbejdede med at betjene herskabet og holde huset kørende, ikke om dem, der drev jorderne og malkede køerne. Herregårdsmuseet kan dermed oversættes til et “manor house museum” eller “Herrenhausmuseum”. Skulle man være pedantisk, kunne

man sige, at det mere er et museum for herresædet end herregården Gammel Estrup, men det ville naturligvis aldrig gå at kalde det herresædemuseet. Det lyder både sært og gammelmødt, for herresæde har aldrig været et ord, der for alvor er gledet ind i det danske hverdagsprog ligesom herregård. At museet har specialiseret sig, er ganske naturligt og helt i tidens ånd.

Denne artikel vil imidlertid benytte sig af, at man bliver ved at bruge ordet herregård også om de herskabelige huse alene, og den vil prøve at udfolde baggrunden. Den vil se på den fortid, som har gjort herregårde til herregårde, og den vil have fokus på de forskellige funktioner, herregården har forenet, og som har skabt dens egenart. Den ene side af denne mønt er herregården som gård – altså landbrugsejendom. Den anden side er herregården som herresæde, altså bolig og repræsentativt hjemsted for et herskab. Men en tredje, afgørende faktor er den hånd, der holdt mønten – de herrer (og fruer), hvis gård og herresæde det har været. Artiklens mål er at se på disse spørgsmål hver for sig, men også i relation til hinanden og på, hvordan udformningen af funktionerne og relationerne har defineret herregården over tid.

Husholdsherregården

Stormandsgårde kendes langt tilbage, men herregårde i den forstand, som kom til at præge de følgende århundreder, kan føres tilbage til Senmiddelalderen. Da blev adelens ejendomme funktionelt opdelt i fæstegårde, som blev bortfæstet til bønder mod en lejeafgift, og herregårdene, som adelsmændene selv drev. Funktionsopdelingen blev fulgt af en juridisk skelnen, så herregårdene blev frie for skatter og fra Reformationstiden også for tiende. Privilegierne fulgte af funktionen. Den gård, en adelsmand drev selv, var herregård, og denne status kunne

både tabes, hvis gården blev fæstet bort, eller vindes, hvis en adelsmand flyttede ind på en bondegård og selv overtog driften. Herregården var altså "herrens" egen gård, og herren var lig en adelsmand. Vi taler ganske vist også om herregårde, som tilhørte konger og bisper. De blev imidlertid for det meste forvaltet af adelsmænd, og fungerede derfor reelt på linje med de andre, og i øvrigt er stort set alle de kirkelige og kongelige gårde, som medtages i værker som *Danske slotte og herregårde*, senere blevet private.

Der var et stort spænd mellem de største og mindste blandt Senmiddelalderens herregårde, både målt som landbrug og repræsentative herresæder. I den ene ende fandtes ejendomme som Gammel Estrup, hvor hovedbygningen var et stort stenhus i flere fløje og flere etager, og hvor landbruget efter alt at dømme var mange gange større end egnens bøndergårde allerede i 1400-tallet. På den anden side var der herregårde, der hverken i bygninger eller jordtilliggende skilte sig synderligt ud fra store bøndergårde. På mange var den tydeligste standsmarkør formentlig voldgrave, som dels kunne rumme en smule beskyttelse mod en vred nabo i en snæver vending, dels gjorde det klart, at der boede en herremand, skønt bygningerne var i bindingsværk og ikke voldsomt anselige.

Datidens herregårde var først og fremmest herremandens bolig. Det betyder, at han havde en stor del af sit forbrug her, men de var også centrale for administration og repræsentation. Omvendt leverede de også en produktion, så herregården forenede konsumtion og produktion, repræsentation og administration på samme sted. Det hele var bare gennemgående meget mere jævnt, end det senere skulle blive. Repræsentativt markerede de større herregårde sig med stenbygninger,

der både i størrelse og karakter var markant anderledes end bøndernes boliger, men forskellen på de mere jævne herregårde og bondegårde har efter alt at dømme været begrænset. Herregårdene var udstyret med vævede tekstiler, udskårne møbler og pragtgenstande, men selv på de store herregårde var det langt mindre end senere. Senmiddelalderens repræsentation viste sig især ved større fester som bryllupper og begravelser, hvor man indbød mange mennesker og bespiste og beskænkede dem i dagevis.

Sådanne fester medførte et enormt forbrug af mad og drikkevarer. Også i det daglige var der et pænt stort forbrug, for der var efter alt at dømme en del folk på herregårdene. Blandt andet havde de fornemste herremænd et følge af væbnede svende, som indgik i husholdet. Både til fest og hverdag forbruges basisfødevarer som brød, grød og øl, flæsk, fisk og smør, foruden havre til hestene. Meget af det kunne herregården selv producere, og en af dens vigtigste opgaver var netop at levere rug, byg, havre, smør og kød til herregårdens egen husholdning. Vores konkrete viden både om forbrug og produktion er meget sporadisk, men stykker vi spredte oplysninger sammen og inkluderer et par svenske godsregnskaber fra 1500-tallet, som ret tydeligt viser samme system, er hovedindtrykket, at herregårdene primært producerede til eget forbrug, og endda havde mere end svært ved at dække det. Selve herregården forbrugte ofte flere fødevarer, end den producerede. Derimod var der en indtægt fra bøndernes landgilde, hvoraf herremandens hushold spiste sig igennem noget, mens resten kunne sælges og skaffe penge til det forbrug, man hverken kunne dække ved eget forbrug eller landgildeydelse.

Hvis vi sammenligner disse herregårde funktionelt med bondegårde, er det slående, hvor store lighederne er.

Omkring år 1500 var Tjele sæde for en adelsmand af middel status og centrum for et mellemstort gods. Ved samme tid opførtes denne bygning, som da var herregårdens stateligste hus. Det er et slående udtryk for, at selv ret store herregårde havde langt jævnere bygninger end senere. Foto: Preben Jensen.

Både herregård og bondegård var både landbrug og bolig for en husstand, som selv forbrugte en god del af produktionen. Herregården repræsenterede både større produktion og større forbrug end bondegården, men meget tyder på, at den førte mere an i forbrug end produktion. Konsekvensen er, at herregårdene i deres produktion ikke var mere markedsrettede end bondegårde. Faktisk var det modsatte snarere tilfældet. Bondegården skulle skaffe en indtægt ved salg af varer og desuden aflevere varer i landgilde og tiende, mens herregården kunne få dækket sit kontante behov ved salg af bøndernes ydelser og endda også fik tilført fødevarer.

Hoveri og herskabelighed – herregårdene under renæssance og adelsvælde

De godt 100 år fra Reformationen til 1640'erne blev skel-sættende for de danske herregårde. Definitivt skete der ingen større forandring, men de herskende forhold blev skærpet. Adelen blev tydeligere afgrænset og en mere lukket og eksklusiv gruppe, så forskellen mellem herremand og ikke-herremand på alle måder blev større. Samtidig overtog adelen efterhånden ganske mange tidligere kirkelige herregårde, mens andre mistede deres funktioner. I længden opretholdt kongerne et antal storgårde på deres del af jorden, men langt færre end adelen gjorde, og de kongelige var i øvrigt næsten alle forvaltet af adelige lensmænd. Herregårdene var mere end nogensinde knyttet til en adel, der var blevet mere eksklusiv.

Mens det formelle skel mellem herregård og bondegård blev skærpet, men ikke ændret afgørende, gjorde renæssancetiden herregårdene langt mere reelt forskellige fra bondegårde. Vi ser det stadig i landskabet, for mere end noget andet er Renæssancens røde gårde blevet selve

billedet på den danske herregård. Der er stadig en god del tilbage, og undersøgelser peger på, at der blev bygget i væsentligt omfang på noget i retning af halvdelen af alle danske herregårde. Renæssanceherregårdene markerer et stort skridt frem i repræsentativ henseende. Der fandtes stadig mindre herregårde med mere jævne bygninger, men en stor del af landets herregårde blev nu repræsentative herresæder, som ud over størrelse og arkitektur også markerede sig med skulpturelle udsmykninger, og i stuer og sale kom der malede portrætter, vævede tapeter og repræsentative møbler. Selvom der også var velstand på mange bondegårde i denne periode, som kunne ses i panelstuer, udskårne kister og sølvbægre, skilte herregårdene sig langt mere fundamentalt ud end før.

Herregårdene voksede imidlertid ikke kun som repræsentative boliger, men også som landbrug. Herregårde blev stadig både nedlagt og oprettet, men gennemsnitlig var de nedlagte små, og de nye gennemgående større, ligesom mange bestående herregårde voksede ved både at tage ny jord under plov og inddrage jord fra bønderne. På et par generationer blev de fleste herregårde som landbrug markant større end bøndergårdene. Egentlige storlandbrug, som havde været sjældne i Middelalderen, blev normen for herregårde i Renæssancen. Den øgede drift krævede også nye bygninger. Renæssancens herregårdsbyggeri bestod ikke kun af hovedbygninger, men også af stalde og lader. De har ikke overlevet i nær samme omfang, men der er dog nogle stykker tilbage, og avlsbygninger som den store lade på Lundegård på Fyn er dette storlandbrugs katedraler.

Avlsbygningerne tjente nyttige formål, de indgik også i herregårdens repræsentative side. Som hovedregel blev avlsbygningerne lagt U-formet om en gård, der vendte den åbne side til hovedbygningen, som højst var adskilt

ved en voldgrav. I et vist omfang fik de også en repræsentativ udformning med udsmykkede gavle og porte, og nogle steder var der endda også skydeskår eller andre forsvarstræk som på hovedbygningen. Avlsgården var en afgørende del af ansigtet udadtil. Helt banalt var det som regel den, man først kom til, og for det meste gik adgangen til hovedbygningen gennem avlsgården. Datidens herremænd var lige så stolte af lader og stalde, korn og stude som af hovedbygningen. Det samlede anlæg fortalte en treleddet historie om en stand, der vedstod sin rod som krigerstand og udtrykte det ved voldgrave og forsvarssymboler, viste rigdom, dannelse og kultur i store hovedbygninger, men også var storlandmænd og lagde vægt på det.

Visuelt udtrykte og udtrykker Renæssancens herregårde en stærk forbindelse mellem landbrug og repræsentativitet, og begge dele var markant løftet i forhold til middelaldergårdene. Reelt var de to sider dog knap så tæt integreret som før. Fra udlandet ved vi, at højadelige hushold i denne periode blev mindre, blandt andet fordi de væbnede svende efterhånden forsvandt, og gradvis blev festerne mindre i omfang, men mere raffinerede. Kilderne fra Danmark er færre, men meget tyder på, at det også var sådan her. Det indebar efter alt at dømme, at forbruget af basisprodukter som korn, smør og flæsk faldt. Samtidig voksede produktionen fra avlsgården markant. Det gav et stort overskud til salg, og herregårdenes landbrug blev mere og mere indrettet på denne salgsproduktion. Typisk satsede man på ganske få produkter, især korn og stude. Resultatet var, at den rent økonomiske symbiose mellem de repræsentative hovedbygninger og livet i dem og det storlandbrug, herregården også var, blev svækket. Tidens raffinerede kultur krævede mere af det, som man ikke selv kunne produ-

cere, og omvendt producerede herregården nu mere til salg end selvforsyning.

Til gengæld styrkedes symbiosen mellem herregård og de tilhørende fæstegårde, men på en måde, som var til klar ulempe for bønderne. En stor del af arbejdet på herregårdene blev nemlig udført som hoveri, hvor bønderne leverede både folk, heste og redskaber. Det sparede omkostninger for herregården, og det betød, at dens egetforbrug af korn var beskedent, når den hverken skulle føde folk eller heste, og det gav mere til salg. For bønderne var virkningen den modsatte, da de blev påført en ekstraomkostning, som betød øget forbrug af varer og dermed mindre til salg. Systemet gjorde, at bondebruget i høj grad kom til at producere til selvforsyning og herregården helt overvejende til salg, men det skyldes ikke nogen driftsmæssig overlegenhed ved herregården, men primært at herregården snyltede på bondebrugene.

Nye herrer, men skærpet system

Med Enevælden fik selve den formelle definition af en herregård et grundskud, som herregårdene ikke desto mindre kom styrket ud af som institution. Retten til at eje jord blev åbnet for nye grupper, men til gengæld forsvandt sammenknytningen mellem privilegier og det at være en adelsmands egen gård. Fremover kunne hverken adelige eller andre herremænd automatisk gøre en gård til herregård ved at flytte ind på den og selv drive den. Omvendt kunne en herregård blive ved med at være herregård, skønt ejeren ikke var adelig. Løsningen blev at knytte privilegierne til de bestående herregårde. Tiendefrihed beholdt de i princip alle sammen, mens skattefrihed blev betinget af, at der var et betydeligt tilhørende skattepligtigt bøndergods. Privilegierne og dermed den

Gobelinerne i riddersalen på Gammel Estrup viser ejerens otte herregårde i tiden omkring 1690. Gammel Estrup var da som nu et storslået anlæg, der i hovedsagen stammede fra begyndelsen af 1600-tallet. Anlægget omfattede både hovedbygning og avlsbygninger, og vejen til hovedbygningen gik gennem avlsgården. Foto: Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

juridiske definition af en herregård flyttede fra herrerne til gårdene selv. Konsekvensen var, at herrerne blev en broget og skiftende flok, gårdene derimod en mere fasttømret, stabil og ensartet størrelse.

Godsejerkredsen fik et kraftigt tilskud af nye grupper. De fleste havde tjent penge som handelsmænd eller embedsmænd og ønskede nu at investere i noget stabilt og opnå den status, der var i at være godsejer. Nogle af de nye herremænd tjente sig dog op som praktiske landmænd ved først at forpagte herregårde. Efterhånden fik ganske mange nye godsejere et adelskab eller en personlig titel, så de fleste godsejere faktisk blev ved at være adelige eller rangspersoner, men den faste sammenhæng mellem gårdens og ejerens status var brudt. Herren definerede ikke længere gården.

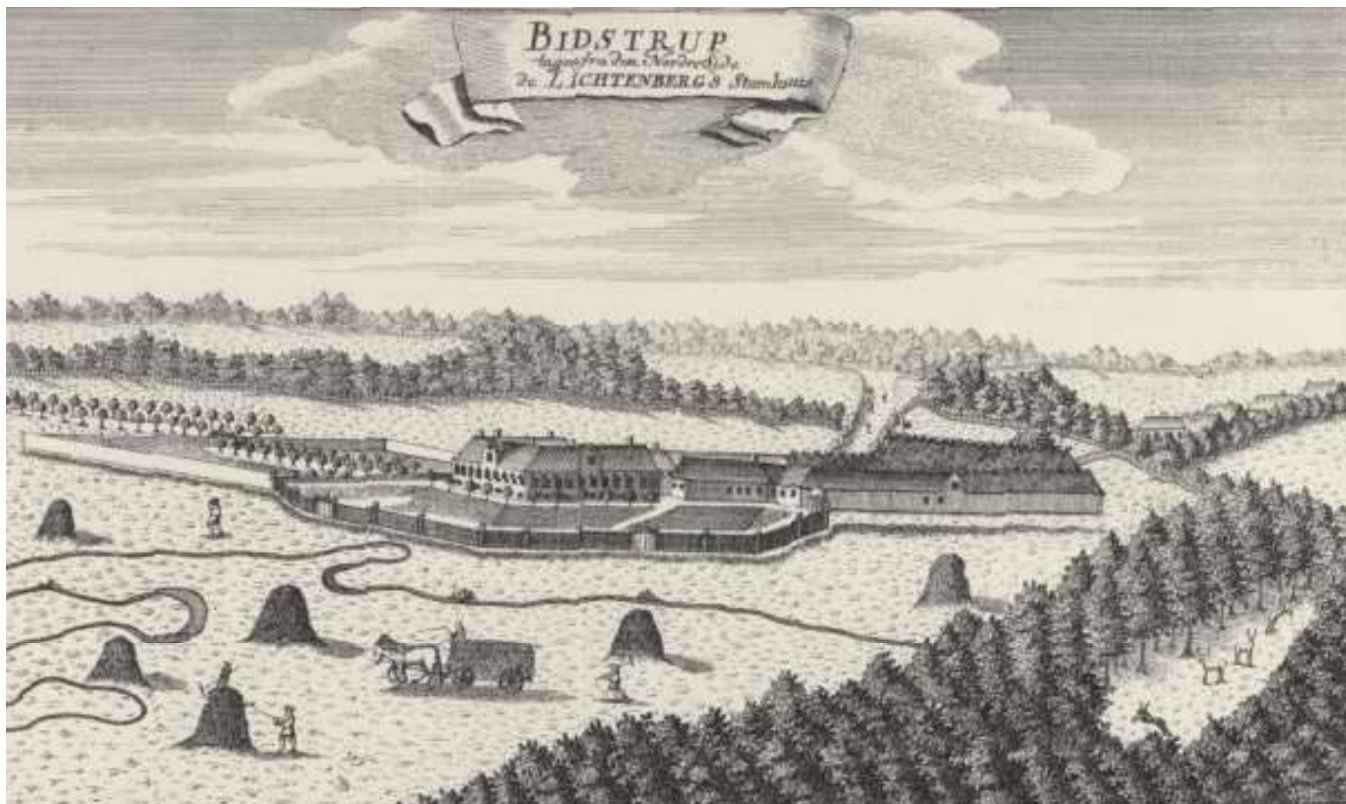
På andre punkter fortsatte udviklingen derimod ad det spor, der var lagt under Adelsvælden og Renæssancen. Økonomisk var herregårdene vigtigere for ejerne end nogensinde. Både bonde- og godsejerøkonomi var under pres fra den voksende magt- og skattestat. Kampene på liv og død med Sverige førte til en vældig oprustning, som igen førte til store skattestigninger. Før 1660 kunne adelen i nogen grad friholde sine bønder, men det stoppede med Enevældens indførelse. Bønderne kom til at betale langt, langt mere end før til staten. Til gengæld fik adskillige af dem svært ved at yde den sædvanlige landgilde til godsejeren, og landgildeindtægterne var faldende. Det gav alt sammen et øget pres på, at herregården som gård skulle levere et overskud. Årene midt i 1600-tallet og frem til 1680'erne repræsenterer et højdepunkt med hensyn til at inddrage bondejord under herregårdene. I 1682 blev det reelt stoppet ved lov, men dels kom der dispensationer, dels var der mange steder mulighed for at tage uopdyrket jord under plov og intensivere driften.

Det krævede igen mere hoveri. På den måde blev herregårdene endnu mere end før den store leverandør af landbrugsvarer til salg, og endnu mere end før en snylter på bondebrugene ved at vælte de fleste af driftsomkostningerne over på dem.

Som herresæder udviklede herregårdene sig også i andre retninger end bondebrugene. Barokkens kultur gik endnu mere i retning af det eksklusive, så store selskaber med stort forbrug af basisvarer afløstes af mindre selskaber og et langt større forbrug af raffinerede varer, hvad enten det var tøj, møbler, porcelæn eller mad- og drikkevarer. Det trak yderligere i retning af, at mere skulle købes udefra, og meget af det var særdeles kostbart. Forbruget af gårdens egne basisprodukter var derimod snarest faldende, så gården skulle først og fremmest skaffe penge. På den måde blev det økonomiske forhold mellem hovedbygning og avlsgård mere og mere defineret af en strøm af penge, snarere end af varer.

Alligevel bevarede man den begrebsmæssige og visuelle forbindelse mellem herregården som herresæde og herregården som gård. Hvor der blev bygget nye hovedbygninger, blev de stort set altid placeret som før, og i øvrigt blev det mange steder kun til ombygning af gamle hovedbygninger. Men også nye avlsgårde blev placeret efter det vante mønster som et U-formet anlæg, der åbnede sig mod hovedbygningen, og som regel fungerede som adgangsvej til den. Nogle har forsøgt at bruge de franske begreber "cour d'honneur" og "cour basse" om henholdsvis hovedbygningen med forplads og avlsgården. Rumligt passer det, men hvor den klassiske cour basse ved store franske slotte var servicefunktioner til hovedbygningen, var der i Danmark primært tale om produktionslandbrug. Man skulle ofte forbi både mødding

Bidstrup blev i midten af 1700-tallet ombygget til et storslået barokanlæg, men den tætte fysiske og arkitektoniske forbindelse mellem hovedbygning og avlsgård blev fastholdt. Kobberstik af Jonas Haas, 1767. Det Kongelige Bibliotek.

og kører på vej til hovedbygningen. Der er undtagelser som Ledreborg og Clausholm, men selv der er der kort fra hovedbygning til kostald.

Samtidig er det værd at huske, at det herskabelige gennemgående fyldte mindre visuelt end det produktionsmæssige. Det gælder for jævne jyske herregårde med jævne jyske herremænd, men det gælder også for

en række herregårde, der efterhånden fik en fast funktion som sekundære herregårde, der alene var avlsgårde. Fænomenet kendtes også før, men dels havde de enkelte gårde skiftet status, dels var ejerne flyttet mere rundt, så mange havde haft et vist mål af herskabelighed alligevel. Nu blev en række sekundære herregårde under storgodser som Frijsenborg, Wedellsborg og Tranekær

Folkeholdet foran en af avlsbygningerne på Gammel Estrup, cirka 1918. Foto: Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

rene landbrugsbedrifter uden andet herskab end en forpagter. Her lå herskabeligheden ikke i hovedbygningen, men i de vældige avlsbygninger. Også på mange andre herregårde var den største og stateligste bygning ikke hovedbygningen, men laden, og selv på herregårde, hvor

hovedbygningen trods alt overgik alle avlsbygninger i størrelse, var det avlsbygningerne, som vendte mod vejen.

I forhold til bønderne skilte herregården sig dermed tydeligt ud, samtidig med at herregården var uadskilleligt

forbundet med de fæstegårde, uden hvis hoveri den ikke kunne drives. Også på anden vis styrkedes forbindelsen mellem herregård og fæstegods, idet godsejerne endnu mere end før blev statsmagtens lokale arm. Alle godsejere stod for skatte- og soldaterudskrivning, de fleste var politimyndighed, ganske mange havde egne domstole og patronat over lokale kirker, og nogle havde endda også amtmandsmyndighed. I praksis blev langt det meste af denne øvrighed udøvet fra herregårdene. Bønderne oplevede altså også en stor afhængighed af herregårdene, der overvejende opfattedes som magtinstitutioner. På store godser blev denne myndighed dog ofte udøvet fra hovedsædet, som dermed samlede herskabsforbrug, repræsentation og den ikke-økonomiske administration, mens de sekundære herregårde her mest var økonomiske enheder.

Enevældens herregårde var altså på en gang repræsentative boliger for en vigtig del af samfundseliten, store landbrug og magtcentre, som en meget stor del af de danske landdistrikter var underlagt. De udfyldte dog rollerne i varierende grad, og den side, der mest universelt var til stede, var landbruget.

Skala fremfor særstilling

Med landboreformerne indledtes en udvikling, der igen ophævede symbiosen mellem herregårde og fæstegårde og ændrede herregårdenes position. Groft sagt svækkes herregårdenes magt over bondegårdene i tre bølger. Mellem 1760 og 1810 blev en betydelig del af landets godser opløst, og over halvdelen af alle fæstegårde solgt til selveje. Det forekom over hele landet, men havde tyngdepunkt i Jylland, navnlig Nord-, Midt- og Vestjylland, hvor de traditionelle godser næsten forsvandt. I perioden 1788-1848 tog staten gradvis alle de offentlige forvalt-

ningsopgaver, den havde deponeret hos godsejerne, fra dem. Og fra omkring 1840 indledtes et salg til selveje eller eventuelt arvefæste af det resterende fæstegods, så der kun var ganske lidt tilbage omkring år 1900.

For herregårdene var virkningen forskellig. Der hvor fæstegodset blev frasolgt før 1810, blev herregården ofte helt eller delvis udstykket. Vel blev der i reglen en stamparcel tilbage, som var en del større end en almindelig bondegård, men hvis gården havde haft større herskabelige bygninger, forsvandt de ofte i processen. Restgården hævdede sig vel noget over bondegårdene, men ikke alverden. Det var anderledes i den sene periode. De herregårde, som frasolgte fæstegodset efter 1830, blev i reglen opretholdt, nogle gange endda udvidet. De store godser bestod som komplekser af et antal større gårde, skove og lignende. Godsernes ejerkreds var broget i forvejen og blev det ikke mindre nu. Endnu under den sene enevælde blev en række markante godsejerslægter adlet, men efter 1849 hørte det op. Adelen omfattede nu kun familier, der havde den status i forvejen. Men de største godser tilhørte oftest adelige familier, og de fik den største opmærksomhed og skabte et overdrevet billede af en fortsat sammenhæng mellem adel og herregårde.

Op mod år 1900 var resultatet da, at herregårdene kun i meget begrænset omfang skilte sig ud fra andre gårde ved formelle kriterier og særlige funktioner. Det var længe siden, at der havde været en fast forbindelse mellem adel og herregårde, og nu var også herregårdenes særlige rolle som centre og magthavere i forhold til det omgivende bondeland fortid. Ud over historien, hævdede herregårdene sig nu alene ved deres størrelse – og det både som herresæder og som gårde. Her skilte mange sig til gengæld stadig markant ud. Perioden

mellem cirka 1840 og Første Verdenskrig er en af de perioder, hvor der i højest grad er ny- og ombygget på danske herregårde, og generelt gik udviklingen mod det statelige og herskabelige. Også livsstilen på i hvert fald de større godser havde udpræget herskabelig karakter, i nogle tilfælde med et ganske overdådigt forbrug. Det opvartende personale i hovedbygninger, herskabsstalde og parker har formentlig aldrig været større. Som herresæder kulminerede mange herregårde først her op mod Første Verdenskrig.

Det samme gælder interessant nok, hvis vi ser dem som gårde. De herregårde, som havde overlevet årene omkring 1800, levede videre i uændret eller udvidet form. Samtidig blev driftsformen stærkt intensiveret, ganske som det skete på bondegårdene. En større del af jorden kom under plov hvert år, udbytterne af markerne steg kraftigt, og besætningerne blev langt større end før. Både herregårde og bondegårde indrettede sig i årene efter 1880 på det engelske marked med en produktion af først og fremmest smør og bacon. Herregårdene drev derfor ikke et helt andet landbrug end bondegårdene, men blot et meget større landbrug. Modsat hoveritiden gjorde de det samtidig med egne heste og egne folk. Herregårdenes landbrug blev for første gang nogensinde store arbejdspladser med mange egne folk, ikke ulig industrien. Alt det skabte også behov for nye bygninger til landbruget, og der blev bygget avlsbygninger mindst lige så flittigt som hovedbygninger. De er aldrig undersøgt lige så systematisk som hovedbygningerne, og det er synd, for mange er storslåede, arkitekttegnede monumenter i sig selv. Og det haster at få øjnene op, for adskillige er allerede forsvundet.

Der var på mange måder skel mellem hovedbygningens og avlsgårdens sfære på de store godser. Selvom

avlsgården leverede foder til herskabets heste og mælk og kød til køkkenet, var disse leverancer en meget lille del af produktionen og økonomisk set en ret lille del af det, der blev forbrugt i hovedbygningen. Tjenestefolkene de to steder var ret skarpt adskilt, især hvis herregården var bortforpagtet. På større godser og herregårde var der på den måde en ret tydelig opdeling i herskabets sfære omkring repræsentation og forbrug med rent servicepersonale og en produktionssfære på avlsgården. På enkelte større godser blev det endda markeret ved, at man erstatte den gamle avlsgård lige over for hovedbygningen med en ny på lidt længere afstand.

Alligevel var der ikke engelske tilstande. Avlsgården flyttede sjældent mere end højst et par hundrede meter fra hovedbygningen, og de fleste af dem flyttede slet ikke. Danske herregårde fremstod stadig mere end noget andet som store gårde.

Opløsning

Stod herregårdene endnu i 1914 på et højdepunkt som herresæder og storlandbrug, er også det smuldret siden. Lensafløsningen ophævede de bundne godser, som havde været herregårdsverdenens flagskibe, og siden gjorde striber af skatter det svært at fastholde store godser i slægten – og at fastholde et herskabeligt liv. Både lensafløsningen og anden lovgivning medførte samtidig en del udstykning af landbrug. Det virkelige dødsstød til herregårdene som store landbrugsvirksomheder er dog kommet fra den tekniske udvikling efter Anden Verdenskrig. Selvom arealerne er fastholdt eller endda udvidet, er beskæftigelsen styrtdykket og nettoudbyttet faldet markant, hvis man omregner det i gennemsnitslønninger.

Herregårde som både herresæde og storlandbrug findes stort set ikke. Visse gamle godsejerfamilier dri-

Som det skete for så mange andre herregårde, måtte Gammel Estrup sælges som følge af lensafløsningen, og siden 1930 har hovedbygningen huset et herregårdsmuseum – i dag Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum. Foto: Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

ver stadig deres ejendomme og bor stadig i hovedbygningerne, men de klarer sig som regel med meget lidt hjælp i hovedbygningen, og landbruget drives af få folk. Tættest på den gamle verden er vi nok i virkeligheden,

hvor herregårde er købt af vor tids rigmænd, der køber herregården som herskabelig og repræsentativ bolig, hobby og – forventelig – langsigtet investering, og som kan tilføre store midler udefra. At herregårde er blevet

købt for penge tjent andre steder, er en gammel praksis, men der er en større tendens til, at de nye ejere først og fremmest stadig er industri- og IT-folk, og herregården bare er noget, de har ved siden af.

Selv hvor der er penge udefra, ændrer det som regel kun lidt på, at herregårdene som produktionsvirksomheder i dag kun er små regnet i beskæftigelse, omsætning og indtjening. De større godser, der findes, har ophævet skellet mellem de enkelte gårde, så det hele drives sammen som én ejendom – eller endda i samdrift med flere ejendomme. Skellet mellem gård og gods har på den måde mistet mening. Men det har også det landbrugsmæssige skel mellem herregård og bondegård. De fleste bondegårde er for længst nedlagt, men ud af det er opstået moderne stordrifter. De største moderne kvæg- og svinebrug er som virksomheder større end de fleste traditionelle godser, og de fleste er vokset ud af bondebruget på en til to generationer.

Mange hovedbygninger er ikke bare ophørt med at være herresæder, men med at være privatboliger. Enkelte er som Gammel Estrup blevet museer, ganske mange blev i årene efter 1919 til skoler og sociale institutioner. De seneste årtier er flere og flere blevet til hoteller og konference- og selskabsejendomme. Det gælder også en del af dem, der stadig er knyttet til jorden. Her kan vi i princippet alle betale os til at være herskab for en dag, så langt pengepungen nu rækker.

Langt hen ad vejen må konklusionen derfor være, at herregårdene ikke findes mere, hvis vi ser funktionelt på det. Det er længe siden, at de var knyttet til en fast gruppe af herrer, selvom et antal majorater og andre traditionsrige ejendomme i adeligt eje længe har skygget for det faktum. Som storlandbrug er deres tid stort

set også ude, blandt andet fordi landbrugets betydning i vor tids Danmark generelt er faldet dramatisk, og den tekniske udvikling har gjort det muligt at producere store mængder af korn, kød og mælk med ganske få folk. Og som rammer for et herskabeligt liv for en bestemt familie findes de i vist mål, men dog langt mindre end før. Her holder nye penge fra andre samfundssektorer dog den funktion delvis i live.

Tilbage er dog især bygninger og historie. Her er det forståeligt, at vi mest fokuserer på hovedbygninger og herskabsliv. Dels rummer de den kunstnerisk mest værdifulde kulturarv, dels har fortællingen om et aristokratisk liv appel, vel dels som en arketypisk drøm, dels som noget ikke helt urealistisk i en tid, hvor de fleste har en del til fælles med fortidens herremænd i livsførelse. Vi er som de adskilt fra den fysiske produktion, og vi har råd til at bruge det meste af indtægten på noget, som rækker ud over basisbehov. Herfra og til at drømme om flere saloner, flottere kjoler og dyrere bourgogne er der et stort kvantitativt spring, men ikke en uoverstigelig kvalitativ barriere. Disse mekanismer giver hovedbygningerne og fortællingen om dem en chance for at overleve, og det er såre glædeligt.

Men denne forfatter kunne ønske, at vi også formår at bevare nogle af avlsbygningerne og indimellem husker at inddrage jord og køer, fæstebønder og tyende, sved og slid i fortællingen og erindrer, at livet ikke kun er bourgogne. Tidligere tiders herremænd blev mindet om det, fordi den danske herregård rummede det hele. De kunne se, høre og lugte produktionen og sliddet fra deres vinduer. Det har vi også godt af – i forhold til fortid som nutid.

Noter:

- 1 Denne artikel er skrevet til Britta Andersen, der var museumsdirektør ved Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum i årene 2000-22, og indleder således *Herregårdshistorie 18 – Herregårdshistorie til Britta Andersen*.
- 2 Denne artikel trækker på en række eksisterende værker. Blandt andet følgende tre samleværker: *Herregården. Menneske – samfund – landskab -bygninger, 1-4*, redigeret af John Erichsen og Mikkel Venborg Pedersen, 2004; *Herregårde, Jordegods, Herlighed. Tanker fra Gammel Estrup*, red. Britta Andersen og Helene Kjærboel, 2005; *Estate Landscapes in northern Europe*, red. Jonathan Finch, Kristine Dyrman og Mikael Frausing, 2019. I forfatterens egne bidrag hertil findes grundlaget for disse siders redegørelser vedrørende begreber om herregårde og gods, herregårdenes formelle status, herregårdene som landbrug og godserne som økonomiske og øvrigheds-mæssige størrelser. Andre bidrag i de samme værker præsenterer bygningshistorie, herregårdskultur og forhold i nabolande. Niels Peter Stilling: *Danske herregårde. Arkitektur, historie og landskab*, 1999, rummer en oversigt over herregårdenes arkitekturhistorie og kort over bevarede herregårde fra forskellige epoker; Ulrich Lange: *Økonomibyggnader på skånska herregårder. Idéhistoriska speglinger i lantbrukets arkitektur*, 2008, argumenterer for repræsentativt-arkitektoniske idealer også i avlsgårdsbyggeriet. Mark Giruard: *Life in the English Country House*, 1994, giver en inspirerende skildring af udviklingen i det herskelige liv og det hushold, det omfattede. Tendenserne kan ikke bare overføres fra England til Danmark, men der var klart ligheder i udviklingen.

Litteratur:

- Andersen, Britta og Helene Kjærboel (red.): *Herregårde, Jordegods, Herlighed. Tanker fra Gammel Estrup*, 2005.
- Erichsen, John og Mikkel Venborg Pedersen (red.): *Herregården. Menneske – samfund – landskab -bygninger, 1-4*, 2004.
- Finch, Jonathan, Kristine Dyrman og Mikael Frausing (red.): *Estate Landscapes in northern Europe*, 2019.
- Giruard, Mark: *Life in the English Country House*, 1994.
- Lange, Ulrich: *Økonomibyggnader på skånska herregårder. Idéhistoriska speglinger i lantbrukets arkitektur*, 2008.
- Stilling, Niels Peter (red.): *Danske herregårde. Arkitektur, historie og landskab*, 1999.